

DEUTSCH-ARMENISCHE KORRESPONDENZ'E GÖRE PARİS BARİŞ GÖRÜŞMELERİ VE ERMENİ FAALİYETLERİ (12 KASIM 1918-1 ŞUBAT 1920)

Sezen KILIÇ*

ÖZET

Deutsch-Armenische Gesellschaft'ın yayın organı olan *Deutsch-Armenische Korrespondenz* dergisinin 12 Kasım 1918 tarihli ilk sayısında Ermenilerin Osmanlı topraklarına geri dönüşlerine Sadrazam İzzet Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey'in izin verdiği, hatta Ermenilere tazminat dahi ödenmesi düşünüldüğü belirtilmiştir. Bir başka sayıda Paris Barış Görüşmeleri'nde Ermenilerle Yunanlılar arasında Türkler aleyhine ortaklaşa hareket etme kararı alındığı yazılmıştır. Bununla birlikte Osmanlı hükümetinin Ermeni tehcirinden sorumlu tuttuğu Enver ve Talat Paşaların Almanya'dan iadesini istediği, ancak kabul edilmediği ileri sürülmüştür. 31 Ocak tarihli sayıda ise Yunan parlamentosunun Paris Barış Görüşmeleri'nde Ermeni taleplerinin kabul edilmesini isteyeceği bildirilmiştir. Bununla birlikte Ermeni Patriği'nin savaş esnasında iptal edilen yetkilerinin iade edildiği, hatta sürgünden geri dönmesine izin verildiği söylenmiştir. Ardından da Kıbrıs ve Beyrut'tan gelen Ermenilerle güçlendirilen Ermeni lejyonlarının Anadolu'nun güneyindeki şehirlere konuşlandırıldığı açıklanmıştır. Ayrıca Paris'teki Ermeni temsilcisinin, tehcir nedeniyle Osmanlı Devleti'nden 19 milyar Frank tazminat talep edeceği iddia edilmiştir. Bir başka sayıda ise Ermeni General Andranik'in 12 Haziran 1919'da Fransız Cumhurbaşkanı Poincare tarafından kabul edildiğinde İtilaf devletlerine sadakati dolayısıyla kutlandığı izah edilmiştir. Bunun yanı sıra Hatay Dörtüol'da bir Osmanlı yüzbaşısının Ermeni bir kadınla evlenerek Ermeni mezhebini kabul ettiği, birçok Müslüman'ın da Ermeni olmak için müracaatta bulunduğu iddia edilmiştir. Diğer yandan ise Kars İslam Şurası Başkanı'nın, Ermeni Başbakanı'na iyi komşuluk teklifinde bulunduğu, Trabzon

---

*Doç. Dr., Başkent Üniversitesi ATAMER, sezenkiloc197@yahoo.com.

Cemiyeti'nin de Trabzon'un Ermenistan'a katılması kararı aldığı ileri sürülmüştür. Bunun dışında Enver Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Erzurum'a gelerek Azerbaycan hükümeti ile bağlantı sağlayacağı yazılmıştır. Sonrasında Ermeni Savaş Bakanı'nın Türkiye'den 30 yaşını aşmış her Ermeni'yi, Ermeni Devleti adına savaşıma çağırdığı iletilmiştir. Ardından Cemal Paşa'nın *Frankfurter Zeitung* gazetesinde kaleme aldığı yazıda, bölgesinde Ermeni katliamına izin vermediği, aksine Ermenilere yardım ettiği belirtilmiştir. Derginin 12. sayısında ise Türk milliyetçilerinin birçok şehirde Hıristiyanlara eziyet etmek ve seyahatlerini engellemekle kalmadığı, muhalif olan Türkleri de sürdürdüğü ileri sürülmüştür. Buna ilaveten Malatya Mutasarrıfı Bedirhanzade Halil Rami Bey'in *Alemdar* gazetesine verdiği demeçte, Türk milliyetçilerinin kendilerine itaat etmeyen memurları ya sürdürdüğü ya da öldürdüğüünü söylediği yazılmıştır. Nihayetinde Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'ta bir divanı harp kurarak birçok Türk'ü vatan haini olarak yargılattığı, Hürriyet ve İtilaf mensuplarını ise sürdürdüğü iddia edilmiştir.

Çalışmamızda *Deutsch-Armenische Korrespondenz* bülteninde Paris Barış Görüşmeleri ve Ermeni faaliyetleri ile ilgili ilginç haberlerin konuyla ilgili yazılmış eserlerle ne derece örtüştüğü ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Deutsch-Armenische Korrespondenz*, Paris Barış Görüşmeleri, Ermeniler, Türkler, Mustafa Kemal Paşa.

**PARIS PEACE CONFERENCE AND ARMENIAN ACTIVITIES
ACCORDING TO DEUTSCH-ARMENISCHE KORRESPONDENZ
(12 NOVEMBER 1918-1 FEBRUARY 1920)**

ABSTRACT

It is stated in the first issue dated November 12, 1918 of *Deutsch-Armenische Korrespondenz*, a media organ of Deutsch-Armenische Gesellschaft, that Grand Vizier Izzet Pasha and Finance Minister Cavid Bey permitted the return of Armenians to Ottoman territories and even that it was thought to pay tribute to them. In another issue, it was written that a decision was made by Greeks to act in concert with Armenians against Turks in Paris Peace Conference. However, it was put forward that Ottoman government reclaimed Enver and Talat Pashas, regarded as responsible for Armenian emigration, from Germany, but this application of Ottoman government was denied. In the issue dated January 31, it was declared that Greek parliament would request from Ottoman acceptance of demands of Armenians in Paris Peace Conference. In addition to this, it was mentioned that cancelled authority of Armenian patriarch during the war was given back, and even he could turn back from exile. After that, it was explained that Armenian legions empowered by Armenians, emigrating from Cyprus and Beirut, were deployed in southern cities of Anatolia. Also, it was declared that Armenian representative in Paris would claim 19 billion frank compensation from the Ottoman Empire because of emigration. In another issue, it was mentioned when French President Poincare received Armenian General Andranik on June 12, 1919, Andranik was appreciated for his loyalty to allies. In addition to this, it was claimed that an Ottoman lieutenant got married to an Armenian woman and accepted Armenian sectarian and many Muslims applied to become Armenian in Dörtöyl, Hatay. On the other hand, it was put forward that Head of Kars Islam Council offered Armenian President good neighborhood relations and Trabzon Council decided that Trabzon would join Armenia. Apart from that, it was written that Enver Pasha would establish connection with Azerbaijan government, coming with Mustafa Kemal Pasha to Erzurum. Then it was informed that Armenian secretary of war called every Armenian over the age of 30 to fight in the name of Armenia. Afterwards, it was stated in an essay written by Cemal Pasha in *Frankfurter Zeitung* newspaper that he didn't allow Armenian genocide in his region and helped Armenians. In the 12th issue of the journal, it was suggested

that Turkish nationalists not only tormented Christians and prevented their travels, but also continued to exile opponent Turks. In addition to this, in the statement made by governor of Malatya Bedirhanzade Halil Rami Bey in *Alemdar* newspaper, it was written that Turkish nationalists killed or exiled disobedient civil servants. Finally, it was claimed that Mustafa Kemal Pasha established a court martial in Sivas, judged many Turks as traitor and exiled members of Freedom and Accord Party.

In our study, it will be put forward to what extent the interesting news about Paris Peace Conference and Armenian activities in *Deutsch-Armenische Korrespondenz* journal match with the works about the matter.

Keywords: *Deutsch-Armenische Korrespondenz*, Paris Peace Conference, Armenians, Turks, Mustafa Kemal Pasha.

GİRİŞ

Avusturya arşiv belgelerinde yer alan *Deutsch-Armenische Korrespondenz* (*DAK: Alman-Ermeni Bülteni*), Deutsch-Armenische Gesellschaft adlı Alman-Ermeni Cemiyeti'nin yayın organı olarak ilk kez yayın hayatına 12 Kasım 1918'de başlamıştır. *DAK*'ın Genel Sekreteri Rahip Ewald Stier, bültenin yayın hayatına nasıl ve niçin başladığını şu özet sözlerle açıklamıştır: Dünya savaşı sonunda sansürün kalkmasıyla birlikte Alman-Ermeni Cemiyeti, Alman kamuoyunu Ermenistan'daki durumla ilgili periyodik olarak bilgilendirmek üzere yayın hayatına başlamıştır. Savaş esnasında Türkiye'nin Almanya'nın müttefiki olması, özellikle Ermeni meselesinde daha dikkatli olunmasını gerekli kılmıştır. Nitekim Alman basını yayınlarında birkaç istisna haricinde resmi Türk tebliğlerini dikkate almak durumunda kalmıştır. Savaşın bitmesiyle birlikte artık Alman-Ermeni Cemiyeti, savaş sonunda yapılan barış görüşmelerinde önemli bir rol oynayan Ermenistan ile ilgili daha açık ve doğru bilgiler sunmak istediğinden, *DAK*'ı çıkarma kararı almıştır. Bülten, Berlin'deki Ermeni Cumhuriyeti temsilciliği sayesinde her daim daha doğru bilgiler alabilecek duruma gelmiştir.¹

Bültenin Genel Sekreteri Stier bu açıklamasıyla Ermenistan ile ilgili doğru bilgi kaynağı olarak Berlin'deki Ermeni Cumhuriyeti temsilciliğini göstermesi, bültende yer alan haberlerin tek yönlü olduğunu, yani bültenin sadece Ermeni bakış açısına sahip olduğunu kabul etmiştir. Gerçi bu durumu Stier kabul etmese de sonuçta bülten, kurulduğu 1914'ten itibaren Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyeti ile bilinen Alman-Ermeni Cemiyeti'nin yayın organı statüsündedir. Bilindiği üzere Alman-Ermeni Cemiyeti, Johannes Lepsius, Paul Rohrbach ve Avetik İshakyan tarafından Berlin'de 15 Haziran 1914'te kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş hedefi Osmanlı Ermeni halkı için mümkünse bağımsızlık, olmazsa da otonomi sağlamaktır. Söz konusu cemiyet, faaliyetini başkanı Rohrbach'ın ölümü üzerine 1956'da sonlandırmış, ancak 1972'de bu kez Frankfurt'ta Ermeni-Alman Cemiyeti adı altında yeniden faaliyete başlamıştır. Bundan bir yıl sonra 1973'te *DAK* adıyla çıkan bülten, bu kez *Armenische-Deutsch-Korrespondenz* (*Ermeni-Alman Bülteni*) olarak yayın hayatına atılmıştır.²

¹ *DAK*, 12.11.1918.

² Selami Kılıç, "Ermeni Dostu olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XVII. S 51 (Kasım 2001), s. 585-603; Mustafa Çolak,

Alman-Ermeni Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer alan ve *DAK*'ın yazılarında sık sık adı geçen Lepsiusus, bir rahip olmasının yanı sıra faaliyet alanını tamamıyla Ermenilere ayırmış ve zamanla Avrupa'da Ermenilerin savunucusu olmuş, hatta onlara yönelik sosyal yardım çalışmalarını organize etmek üzere görevinden dahi ayrılmıştır. Birçok yerde açtığı sosyal yardım kuruluşları ve sağlık hizmetleri ile Ermenilere yardım etme amacı gütmüştür. Bu konuda daha organize bir şekilde hareket etmek üzere Alman-Ermeni Cemiyeti'nin kurulmasında öncülük yapmıştır.³ Lepsiusus, kaleme aldığı "Deutschland und Armenien 1914-1918" (Almanya ve Ermenistan 1914-1918) adlı eseriyle bugün dahi gündemi işgal etmiş, Türklerin Ermenilere nasıl bir soykırım yaptığını ispat etmek isteyen çok sayıda yazarın ilk, hatta bazen de tek başvuru kaynağı olmuştur. Bu eseri kaleme almasının öyküsü ise şu şekilde açıklanmaktadır: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan çok sayıda belge, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri zorunlu göçe tabi tutma kararında ve kararın hayata geçirilmesinde Almanya'nın doğrudan sorumluluğundan söz etmekte, hatta Türkler ile Ermeniler arasında dünya savaşı esnası yaşanan çok sayıda acı olay yüzünden bizzat Almanya suçlanmaktadır. İşte bu suçlamalara karşı kendinî savunmak, hatta ne kadar masum olduğunu ispatlamak üzere Almanya, kendi arşivlerinde yer alan bazı diplomatik belgeleri yayımlatarak Avrupa kamuoyunu bilgilendirmek istemiştir. Bunun için de Ermeni dostu olarak bilinen Lepsiusus adeta biçilmiş kaftan olduğu için bu görev ona verilmiştir. Lepsiusus da yaptığı çalışmayla Alman hükümetinin Osmanlı topraklarındaki diplomatik kuruluşları aracılığıyla Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için her şeyi yaptığını, dolayısıyla Almanya'nın tamamen suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır.⁴

Alman-Ermeni Cemiyeti ve *DAK* ile birlikte Lepsiusus hakkında bilgi verildikten sonra Paris Barış Görüşmeleri ve Ermeni faaliyetleri hakkında 1918-1920 yılları arasında *DAK*'ta çıkan çok sayıda yazı ele alınacaktır. Bu doğrultuda bültende ilginç bulunan haber ve makalelere yer verilecek ve bunların konuyla ilgili yazılı eserlerle ne derece örtüştüğü ortaya konulmaya çalışılacaktır.

"Müttefik Almanya ile İhtilaf: Ermeni Meselesi", **History Studies**, Kasım 2013, S 6, s. 149-164.

³ Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s. 48-49; Kılıç, a.g.m., s. 585-603; Çolak, a.g.m., s. 149-164.

⁴ Kılıç, **a.g.e.**, s. 82-83.

ALMAN-ERMENİ BÜLTENİNDE (DAK) ÇIKAN YAZILAR (1918-1920)

1) 1918 Yılında Çıkan Yazılar

DAK'ın 12 Kasım 1918'de çıkan ilk sayısında, Türkiye'de Ermenilerin yaşadığı yerler eski Ermeni vilayetleri olarak nitelendirilecek ve buralara yeniden yerleşecek olanların sürgünden geriye kalan Ermenilerin sadece çok az kısmını oluşturduğu belirtilecektir. Ayrıca söz konusu Ermenilerin geri dönüşüne izin verilmesinde her şeyden önce Osmanlı Sadrazamı Ahmet İzzet Paşa ve Maliye Nazırı Cavid Bey'in rol oynadığı açıklanacaktır. Bu arada Cavid Bey *DAK* tarafından her daim Ermeni dostu olarak nitelendirilecektir. Ardından İzzet Paşa ve Cavid Bey'in o an için İstanbul'da bulunan ve Paris Barış Görüşmeleri'ne Ermenistan temsilcisi olarak katılacak olan Aharoian başta olmak üzere Ermeni Cumhuriyeti'nden gelen heyeti karşıladıklarını ve bu karşılama esnasında Osmanlı Ermenilerinin sadece topraklarına geri dönüşünden değil, aynı zamanda onlara ödenmesi düşünülen tazminattan söz ettikleri anlatılacaktır.⁵

DAK'ın yukarıdaki açıklamasında yer alan Osmanlı hükümetinin Ermenilere tazminat teklif ettiği bilgisi kanıtlanamamış, ancak Osmanlı hükümetinin ilk kez Ahmet İzzet Paşa'nın sadrazamlığı zamanında değil, asıl İttihat ve Terakki iktidarındayken sürgüne gönderilen Ermenilerin yurtlarına geri dönme kararı aldığı ortaya konulmuştur. Nitekim Meclis-i Vükela, 10 Nisan 1918'de Ermeni, Rum ve Araplardan 60 yaş üstü ve yardıma muhtaç olanların dönüşlerine izin verme kararı almıştır. Bu karara rağmen Ermeniler asıl Ahmet İzzet Paşa hükümeti döneminde topraklarına geri dönmeye başlayacaktır. Ermenilerle birlikte diğer unsurların da topraklarına geri dönmelerini yasal olarak sağlayacak kararname Tevfik Paşa hükümeti zamanında 31 Aralık 1918'de çıkarılacaktır.⁶

17 Aralık tarihli bültenin dördüncü sayısında *DAK*, İngiliz asilzadesi Lord Robert Cecil'in İngiliz Lordlar Kamarası'nda, "Ermenistan'da Türk

⁵ *DAK*, 12.11.1918.

⁶Recep Çelik, "Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskanı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler", *Akademik İncelemeler Dergisi*, S 2, 2015, s. 71-74. (67-94).

yönetimine dair en ufak bir emare kalacak olursa bu Britanya hükümetinde hayal kırıklığı yaratacaktır” dediğini açıklamıştır.⁷

İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Robert Cecil’in Ermeni yanlısı olmasının ötesinde büyük bir Ermenistan kurulması taraftarı olduğu bilinmektedir. Ayrıca Cecil, sadece Kilikya bölgesinde bir Ermenistan kurulmasını tekli eden kendi Dışişleri Bakanı Lord Curzon’a nasıl karşı çıktığı şu sözlerinden rahatlıkla anlaşılmaktadır: “Ermenistan’ın bir parçasını Türklere geri mi vereceksiniz? Yani siz kuzeydeki Ermenileri güneye nakledeceksiniz ve kuzeyi tekrar Türklere vereceksiniz. Bu Ermenilere haksızlık olacağı gibi Türklerin Kafkas Türkleri ile doğrudan bağlantıda olmasını sağlayacaksınız... Bizim istediğimiz şey Karadeniz’den Akdeniz’e kadar... büyük Ermenistan.”⁸

2) 1919 Yılında Çıkan Yazılar

8 Ocak ve 27 Mart tarihlerinde çıkan iki yazıda *DAK*, güvenilir kaynaklardan elde ettiği bilgilere dayanarak Paris’te Ermeniler ile Yunanlıların birbirlerinin siyasi amaçlarına ulaşma konusunda destek olma kararı aldıklarını ifade etmiştir. Böylelikle Ermeniler ile Yunanlılar, kendilerini zayıflatmak üzere Türk hükümetinin birbirlerine karşı kışkırtmalarından kurtuldukları gibi doğunun iki kültürlü Hıristiyan halkı olarak artık kendi aralarında doğal olmayan zıtlamalardan vazgeçeceklerini beyan etmişlerdir.⁹

Yunanlıların Ermenilere desteği hususunda *DAK*, bu kez 31 Ocak tarihli altıncı sayısında *Le Temps* adlı Fransız gazetesinin 2 Ocak 1919 tarihli bir yazısına dayanarak Yunan meclisinde alınan bir kararı bildirmektedir. Nitekim Yunan meclisinin Ermeni halkı için yaptığı toplantıda Meclis Başkanı Stamatis, Ermeni halkının ulusal amaçlarını gerçekleştirmek üzere olduğunu belirttikten sonra Yunan halkının Ermeni halkına sempatisini ifade etmiştir. Yunan Cumhurbaşkanı Sefoulis ise, Yunan ve Ermeni halkının uzun yıllara dayanan birlikteliğini hatırlattıktan sonra Yunan meclisinin, Ermeni halkının yeniden hayat bulmasına yönelik sürdürdüğü mücadeleyi en derin duygularla takip ettiğini ve bu mücadelenin başarıyla taçlanması arzu ettiğini söylemiştir. Ardından da Yunan meclisinin kendi hükümetinden Paris Barış Konferansı’nda Ermeni halkının haklı taleplerinin nihai olarak tanınması ve yerine

⁷ *DAK*, 17.12.1918.

⁸ Tunçer Çağlayan, “Büyük Ermenistan Projesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1999, S 44, s. 523.

⁹ *DAK*, 08.01.1919.

getirilmesi yönünde gerekeni yapacağı umudunu ifade etmiştir. Bunun üzerine Başbakan Regeulis, Cumhurbaşkanı'nın talebini hükümeti adına onay verdiğini açıklamış ve bu konuda oybirliği ile karar aldırılmıştır.¹⁰

Konuyla ilgili olarak Öke, Yunanlıların da hükümeti ve parlamentosu ile Ermenofil trendeki yerlerini almakta gecikmediklerini belirttikten sonra Paris Barış Konferansı'nda Yunan Heyet Başkanı Venizelos'un 3-4 Şubat 1919'da yaptığı konuşmalarda, Ermenilerle dayanışma içinde olduklarının altını çizmek suretiyle Ermeni iddialarını bir kez daha tekrarlayıp cephelerin dışına taşan Ermeni-Helen işbirliğinin yalın bir örneğini verdiğini yazacaktır.¹¹

8 Ocak tarihli *DAK*'ın bir başka haberinde, yeni Osmanlı hükümetinin, Osmanlı topraklarında Ermenilerin yaşadıkları yerlerdeki olaylardan Enver Paşa gibi birinci derece sorumlu olarak gördükleri Talat Paşa'nın iade edilmesini Almanya'dan istediği açıklanmıştır. *DAK*, Ermeniler sayesinde zengin olduğunu iddia ettiği Talat Paşa'nın iade edilmesinin Ermenilere verilmesi düşünülen tazminat açısından bir önemi olup olmayacağını bilemediğini açıklama gereği duymuştur.¹² Aynı konuda 27 Mart tarihli yazıda da Ermeni katliamı nedeniyle yargılanmak üzere Almanya'dan istenen eski hükümet üyelerini Alman hükümetinin iade etmeyeceği belirtilmiştir.¹³

Konuyla ilgili olarak basılı eserlerde İstanbul'da devam eden mahkemenin 13 Temmuz 1919'da Talat, Enver ve Cemal Paşalar ile Dr. Nazım Bey'i giyaben idama mahkûm ettiği yazılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı Büyükelçisi Rifat Paşa'nın Talat Paşa'nın Türkiye'ye teslim edilmesi talebine karşı Alman Dışişleri Bakanı'nın Talat'ın dürüstlüğüne vurgu yaparak bu talebi reddettiği ve bu nedenle Rifat Paşa'nın yurda geri çağrıldığı belirtilmektedir.¹⁴

31 Ocak tarihli *DAK*'ın bir başka yazısı ise Bern kaynaklıdır. Söz konusu yazıda şu anki Osmanlı hükümetinin, İttihat ve Terakki hükümeti tarafından savaş esnasında kaldırılan İstanbul Ermeni Patriği'nin imtiyazlarını iade ettiği bildirilmiştir. Ayrıca geçmişte İttihat ve Terakki hükümetinin Ermeni Patriği'nin yetkilerini kaldırmakla yetinmediği Kudüs'e de sürülmesini sağladığı

¹⁰ *DAK*, 31.01.1919.

¹¹ Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2012, s. 213.

¹² *DAK*, 08.01.1919.

¹³ *DAK*, 08.01.1919, 27.03.1919.

¹⁴ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, TTK Yayınları, Ankara, 1983, s. 240; Serdar Dinçer, *Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 531.

açıklanmıştır. Bunun üzerine Patrik, Sis ve Ağtamar katogigosları ile birleşip Erivan'daki Ermeni Kilisesi Eçmiyazin katogigosluğu ile her tür ilişkiyi kesmiştir. Osmanlı hükümetinin yeni kararından sonra, Patrik Zaven'in İstanbul'da görevine başladığını ve Eçmiyazin katogigosunun adını yeniden kilise işlemlerinde anacağını belirtmiştir. Böylece Ermeni kilisesinin haklarını gasp eden Talat Paşa kabinesinin çıkardığı yasa, padişah iradesi ile geçersiz kılınmış ve bu suretle Türk tarihinde ilk kez bir Hıristiyan dininin iç işlerine yapılan bu müdahale iptal edilmiştir.¹⁵

Bilindiği üzere İttihat Terakki iktidarı Birinci Dünya Savaşı sürerken 1916 tarihinde 1863 Nizamnamesi'nin kaldırılması ile birlikte Ermeni Millî Meclisi tasviye edilmiş ve Ermeni Patrikliği yapısında değişiklik yapılarak Kudüs'e nakledilmiştir. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 1918 tarihinde 1863 Nizamnamesi tekrar yürürlüğe konduğu için Ermeni Patrikliği yeniden İstanbul'a nakledilmiştir.¹⁶

DAK'ın yedinci sayısı ise Marsilya Ermeni gazetesi *Armenia*'dan alınmıştır ve 27 Mart tarihlidir. Bu sayıda Aralık ayı içinde İttihat ve Terakki'nin Kilikya'da yeni bir Ermeni katliamı yapmayı planladığı bildirilmektedir. Bunun üzerine İngiliz-Fransız komuta kademesinin talebiyle Mezopotamya'da savaşmış olanlar, ayrıca Kıbrıs ve Beyrut'tan göçenler ile takviye edilen, sayıları da birkaç bine bulan Ermeni lejyonerleri İskenderun, Dört Yol, Toprakale, İslahiye, Mersin, Tarsus, Adana, Hamidiye, Pozantı, Sisi, Misis gibi yerleri işgal etmiştir. Ardından da tehcir esnasında Kilikya'daki Ermenilerin Osmanlı topraklarının başka yerlerindeki Ermenilere kıyasla daha az radikal bir sürgün yaşadığı belirtilmiştir. Nitekim Kilikya'daki Ermenilerin ancak yarısının sürgüne gönderildiği, bu sürgünün diğer yerlere kıyasla daha az olduğu ve Halep'e sürgüne gönderilenlerin ise ilkbaharda dönecekleri vurgulanmıştır.¹⁷

Yukarıdaki haber şu bilgiyle örtüşmektedir: 11 Aralık 1918'de Dört Yol'a giden 400 kişilik Fransız askerî gücünün tamamı Ermenilerden oluşmaktaydı. Bu olaydan altı gün sonra Mersin'de karaya çıkan Yarbay Romieu

¹⁵ DAK, 31.01.1919.

¹⁶ Seyfi Yıldırım, "Ermeni Partiği Zaven Efendi'nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922", CTAD, Bahar 2009, S 9, s. 6.

¹⁷ DAK, 27.03.1919.

komutasındaki 1500 kişilik Fransız birliğinde sadece 150 Fransız askeri vardı, geriye kalanın tamamı Ermeni lejyonuna mensuptu ve Kıbrıs'tan getirilmişlerdi.¹⁸

15 Mayıs tarihli sekizinci sayıda *DAK*, Paris'te ayda iki kez yayımlanan *Veraznunt* adlı derginin 3 Mart 1919 tarihli sayısına dayanarak şu bilgiyi sunmaktadır: Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni millî komitesi, Ermeni kayıpları için 19 milyar Frank talep etmiştir. Tazminatın ayrıntıları şu şekildedir:

Yıkılıp yağmalanan köyler için	4.739.000.000 Frank
Yıkılıp yağmalanan şehirler için	3.060.000.000 Frank
Aileleri katledilenlerin için	5.000.000.000 Frank
Sağlıkları zarar gören ve özürlü kalanlar için	250.000.000 Frank
160.000 Ermeni ailesinin çalışma hayatı zorunlu olarak engellendiğinden dört yıllık iş kaybı için	540.000.000 Frank
350.000 Ermeniye yapılan zulmün tazmini için	350.000.000 Frank
Kafkasya'daki göçmenlerin harcamaları için	200.000.000 Frank
Ermeni kiliselerinin ve millî varlıklarının tazmini için	75.000.000 Frank
Rüşvet, zorunlu para toplama ve el koyma bedeli için	200.000.000 Frank

19 milyar Frank'ın geri kalan kısmı ise Türklerin Kafkasya Ermenistan'ına saldırısı esnasında vesile oldukları kayıplar içindir.¹⁹

Her ne kadar konuyla ilgili eserlerde ayrıntı belirtilmemiş olsa da gerçekten Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Heyeti Osmanlı Devleti'nden toprak taleplerinin dışında tazminat için 19 milyar Frank istemiştir.²⁰

DAK, 25 Temmuz tarihli onuncu sayısında bu kez Ermeniler tarafından millî kahraman olarak görülen General Andranik'in 4 Haziran 1919'da Paris'e geldiği ve kendisini Boghos Nubar ve diğer Ermeni Heyeti üyelerinin eşlik

¹⁸ Ulvi Keser, *Kıbrıs (1913-2013)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s. 60.

¹⁹ *DAK*, 15.05.1919.

²⁰ Şeref Ünal, *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s. 137; Öke, *a.g.e.*, s. 211.

ettiği iletilmektedir. Ayrıca Andranik'in 12 Haziran tarihinde ilk olarak Fransız Cumhurbaşkanı Poincare tarafından kabul edildiği açıklanmaktadır. Poincare bu kabul esnasında savaştaki kahramanlıkları, son ana kadar İtilaf Devletleri'ne sadakati dolayısıyla Andranik'i kutlamış ve 1895'ten itibaren Ermenilerin candan dostu olduğunu ifade etmiştir. Ardından da DAK, Andranik'in 16 Haziran'da Londra'ya gideceğini bildirmiştir.²¹

Andranik ile birlikte Ermenilerin dünya savaşı esnasında İtilaf Devletleri'ne nasıl yardımcı olduğunu bizzat Paris Barış Konferansı'na katılan Ermeni heyeti liderlerinden Bogos Nubar Paşa, Ermenilerin savaşta Fransa'ya bir taburluk bir askerî birlik sağladığını ve bu Ermeni birliğinin Fransa, Filistin ve başka yerlerde Fransızların komutasında ve ayrıca Kafkaslarda ve Anadolu'da Rus ordusu emrinde savaştığını açıklayarak kanıtlamıştır. Yine aynı konferansta Ermeni delegeleri Ermenilerin savaşta Osmanlı Devleti'ne karşı savaşarak yenilmesinde büyük hizmetleri olduğunu açıkça kabul ve ilan etmiştir.²²

İtilaf Devleti'nin yanında savaşan Ermenilerin ve bilhassa Andranik komutasındaki çetelerin Osmanlı ordusuna karşı nasıl mücadele ettikleri özetle şu şekilde ifade edilmektedir: Bolşevik İhtilali sonrası Rus yönetimi ve ordusu dağılınca Mart 1918'den itibaren Ermeni komitacıların Nahçıvan ve Bakü başta olmak üzere Müslüman yerleşimlerde katliam ve teröre başlaması üzerine buradaki Millî Komite, Türkiye'den silahlı yardım istemiştir. Bu arada Doğu Anadolu'da Ermeni güçlerine karşı savaşan Kazım Karabekir komutasındaki Osmanlı birlikleri Kars, Erzurum, Sarıkamış ve Erzincan'ı Ermenilerden kurtarmış ve hızlı bir şekilde Gümrü'ye doğru ilerlemiştir. Ermeni General Andranik ise 15.000 kişilik ordusuyla Haziran ayından itibaren Nahçıvan sınırına dayanarak bu bölgede bulunan Müslüman halkı katletmiştir. Bunun üzerine Karabekir ve birlikleri Temmuz başında Nahçıvan'a doğru ilerleyince Andranik komutasındaki Ermeni çeteleri bölgeyi terk etmiştir. Andranik bu yenilginin intikamını almak üzere bu kez İngilizlerin desteğiyle Tebriz'i ele geçirmeye çalışmıştır. Buna mukabil Kazım Karabekir birlikleri 2 gün zarfında hem İngiliz hem de Ermeni birliklerinin geri çekilmesini sağlamıştır.²³

²¹ DAK, 25.07.1919.

²² Sedat Laçiner, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2013, s. 51; Ünal, **a.g.e.**, s. 124.

²³ Kazım Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 48-50; Kazım Karabekir, **Günlükler**, C 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 542.

Aynı tarihli bir başka haberde Dörtyol'da bir Türk yüzbaşısının Ermeni bir kadınla evlenerek Ermeni mezhebini kabul ettiği, hatta çok sayıda Türkün de Ermeni olmak istediği iddia edilmiştir.²⁴

DAK'ın Dörtyol'da bir Türk yüzbaşısının Ermeni olduğu ve daha çok sayıda Türkün de Ermeni olmak istediği haberi ile ilgili basılı eserlerde bir bilgiye ulaşılmamıştır, ancak Sarkis Torosyan adlı Ermeni asıllı bir Osmanlı yüzbaşısının varlığından söz edilmektedir. Torosyan'ın ailesi tehciye tabii tutulduktan sonra saf değiştirdiği bu konuda yazılan eserde ileri sürülmektedir. Ancak söz konusu kişinin aynı kişi olup olmadığı hususunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır.²⁵

1 Ekim tarihli on birinci sayıda bu kez *DAK*, Mustafa Kemal'in etrafından asilerin örgütlendikten sonra Kürt çeteleri ile el ele vererek Ermeni sınırına doğru yaklaştıklarını bildirmiştir. Diğer yandan da Tatar²⁶ çetelerinin doğudan ve güneyden Ermeni Cumhuriyeti'ni tehdit edip savaşa savaşa Nahçıvan'a girdiklerini ileri sürmüştür. Ayrıca Mustafa Kemal'in Anadolu'yu üç askerî bölgeye ayırdığı belirtilmiştir: Erzurum'un Küçük Cemal Paşa, Samsun'un bizzat Mustafa Kemal ve Rauf Bey ise Yunanlılara karşı savaşı idare etmek üzere Uşak'ın komutasını üstlenmiştir. *DAK*, aynı yazıda Babiâli tarafından Anadolu'yu teftiş amacıyla gönderilen Mustafa Kemal Paşa'nın asiler tarafından ya tutuklanmış ya da onlara katılmış olduğunu iddia etmiştir. Bununla birlikte Enver Paşa'nın Erzurum'a gelerek Mustafa Kemal ile Azerbaycan hükümeti arasında irtibat sağlayacağını dile getirmiştir.²⁷

On birinci sayıda ileri sürüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'yu üç askerî bölgeye ayırdığı doğru olmadığı gibi bölge komutanı olarak verilen isimler dahi doğru değildir. Bununla birlikte Enver Paşa'nın Erzurum Kongresine katıldığına dair haberle ilgili herhangi bir bilgi ve belgeye de ulaşılamamıştır. Ancak Enver Paşa'nın Anadolu'da örgütlenme çabaları uğruna, 1920'de Erzurum'da bir halk hükümeti kurmak istediği, hatta bunun

---

²⁴ *DAK*, 25.07.1919.

²⁵ Y. Hakan Erdem, *Torosyan'ın Acaip Hikayesi*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

²⁶ Azerbaycanlılar Alman ve Ermeni kaynaklarında Tatar olarak nitelendiriliyor.

²⁷ *DAK*, 01.10.1919.

propagandasını *Alemdar* gazetesinin üstlendiği, bazı Erzurum milletvekilleri ile birlikte Müdafaa-i Hukuk üyelerinin de bunu desteklediği ileri sürülmektedir.²⁸

Yine aynı tarihli bir başka yazısında ise *DAK*, Kars Kafkas İslam Şurası Başkanı'nın 5 Mayıs'ta, Kars bölgesi Müslüman halkı adına, Ermeni Cumhuriyeti hükümetine eski dostça komşuluğu tekrar sağlamak isteğini dile getiren bir telgraf çektiğini açıklamıştır. Aynı telgrafta söz konusu başkan, sadece huzur ve düzeni özlediklerini, kendilerine barışı getirecek olan yetkililerin coşkusuna katıldıklarını belirtmiştir. Diğer yandan *DAK*, Hasankale'deki Kürtlerin de Ermeni hükümetinin egemenliğini kabul ettiklerini yazmıştır.²⁹

DAK'ın yukarıdaki haberinde Kars Kafkas İslam Şura Reisi tarafından 5 Mayıs'ta Ermenistan Cumhuriyeti'ne hitaben telgraf çekildiği haberi yer almaktadır, ancak Kars İslam Şurası Hükümeti 5 Kasım 1918'de kurulmuş ve kuruluşundan yaklaşık altı ay sonra 12 Nisan 1919'da İngilizlerin Kars'ı işgali sonucu nihayet bulmuş ve Kars, Ermenilere teslim edilmiştir. Dolayısıyla haberin doğru olması mümkün değildir.

Yine aynı sayıda Trabzon Cemiyeti tarafından 29 Temmuz'da Batum'da yapılan toplantıda Trabzon'un Ermenistan'a katılma kararı aldığı açıklandıktan sonra bu toplantıda, Ermeni hükümetine bağlılıklarının da ifade edildiği belirtilmiştir.³⁰

Trabzon Cemiyeti olarak *DAK*'ın yukarıda bahsettiği cemiyetin adı Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti olması gerekir. Söz konusu cemiyetin mensupları 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da düzenlenecek Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere 8 Temmuz tarihinden kongrenin kapanış tarihine kadar Erzurum'da bulunmuştur. Dolayısıyla aynı tarih aralığında Batum'da toplanma ihtimalleri olamayacağı gibi Ermenistan'a katılma kararı almış olmaları da mümkün değildir.

Aynı tarihli başka bir habere göre Ermenistan Savaş Bakanı, ikinci bir Ermeni gönüllü birliği oluşturduğunu ve Türkiye'deki Ermenilerden 30 yaşını aşmış bulunanların bu birliğe katılmalarını talep ettiğini deklare etmiştir.

²⁸ Ali Çiftçi, "Yerelciliğin Zirvesi: 1920'de Erzurum'da Halk Hükümeti Girişimi", *Akademik İncelemeler Dergisi*, S 12, 2017, s. 109-133.

²⁹ *DAK*, 01.10.1919.

³⁰ *DAK*, 01.10.1919.

Ardından da Ermeni birliğine katılacak gönüllülerin Ermenistan'ın doğusunda 3 aylık bir hizmette bulunacaklarını belirtmiştir.³¹

Yine aynı sayıda Hicaz Kralı'nın oğlu Emir Faysal'ın Halep valisine Suriye ve Mezopotamya'da Müslümanların yanında kalan Ermeni yetimlerin ve kadınların toplatılarak Ermeni makamlarına sevk edilmesi emrini verdiği yazılmıştır. Ayrıca Faysal, Ermeni kilisesinden Halep valisine Ermenilerin gizlendiği evleri göstermek suretiyle yardımcı olmalarını rica etmiştir.³²

3) 1920 Yılında Çıkan Yazı

Bu yıla ait sadece tek bir sayı söz konusudur. Nitekim 1 Şubat tarihli on ikinci sayıda *DAK*, bizzat bültenin Genel Sekreteri Rahip Ewald Stier'in Liman von Sanders ve Cemal Paşa'nın iki makalesinden yola çıkarak kaleme almış olduğu köşe yazısına yer vermektedir. Stier makaleler hakkında kanaatlerini iletmeden önce Antant ülkelerinin Ermenistan'daki kıyımın suçunu Alman ve Türklerin birlikte işlediğini kabul ettiğini yazmaktadır. Ayrıca söz konusu ülkelerin Almanların Ermeni kıyımının entelektüel boyutta tasarlayıcısı, Türklerin ise buna alet olduklarını iddia ettiklerini belirtmektedir. Stier bunun doğru olmadığını Dr. Lepsius'un, kıyımla ilgili topladıkları belgelerle oluşturduğu "Deutschland und Armenien" (Tempelverlag, Postdam) adlı eseriyle ortaya koyduğunu ileri sürmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu eserin Alman milliyetçi gazetelere ulaşmadığı için *Deutsche Zeitung* gazetesinin 23 Eylül'de "Ermeni Kıyımı" başlıklı bir yazıyı kaleme aldığı da açıklanmaktadır. Söz konusu bu yazının, Reuters haber ajansının haberine dayanarak kaleme alındığını, üstelik Türklerin Ermenistan'da yaptığı kıyımın uydurma ve abartı olduğunu, asıl Ermeni birliklerinin Türklere katliam yaptığını ileri sürdüğünü ifade etmektedir. Akabinde Stier, Liman von Sanders'in 9 Kasım'da *Das Zwanzigste Jahrhundert* dergisinde "Deutschland und Armenien"³³ başlıklı yazısı hakkında fikir ileri sürmeye başlayacaktır. Liman, bu makalesinde Ermeni sürgününde kendisinin ve diğer Almanların katkısı konusunda yöneltilen suçlamalara cevap vermiştir. Stier'in gayet inandırıcı bulduğu bu yazısında Sanders, Ermenilere yönelik alınan tüm tedbirlerin Osmanlı bakanlar kurulunca alındığını ve hiçbir Alman subayının bu karardan haberi olmadığını

³¹ *DAK*, 01.10.1919.

³² *DAK*, 01.10.1919.

³³ Wolfgang Gruner, "Armenische Gräuel: Was wussten Juden und Nicht-Juden im Dritten Reich über den Völkermord von 1915/16?", *Holocaust und Völkermorde*, Campus Verlag, Frankfurt, 2012.

açıklamıştır. Ardından Ermeni sürgününü uygulamanın askerî makamlarla hiçbir bağı olmayan Türk sivil makamlarının ve jandarması ile birlikte iç ve dış siyaseti belirleyen Osmanlı Umumi Karargâhı'nın elinde olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte kendisinin Osmanlı Genelkurmayı'na sürgün konusunda ilham kaynağı olduğuna dair suçlamaları kabul etmediğini, çünkü Ermenilere yönelik hiçbir tedbire katılmadığı gibi sadece bir kez Ermeni meseleleriyle ilgili bir olayla karşılaştığını ve bunda da Ermenileri koruduğunu bildirmiştir. Stier, Sanders'in bahsettiği olayın Lepsius'un kitabının 301-302 sayfasında yer aldığı için onun yazdıklarını doğru olarak kabul etmiş, üstelik yeni bir belge ortaya konulmadığı sürece ona yönelik ithamların kesilmesi gerektiğini ifade etmiştir.³⁴

Sanders'in yazdıklarının doğruluğunu Lepsius'un eserine dayanarak inanan, hatta savunan Stier yine aynı esere dayanarak Cemal Paşa'ya ve yazdıklarına inanmadığı gibi onu suçlamaktan da geri kalmamıştır. Şöyle ki daha Cemal Paşa'nın makalesi hakkında yoruma bile başlamadan onun Talat, Enver ve Nazım Bey ile birlikte şuanki Osmanlı hükümeti tarafından Ermeni kıyamına dair kurulan divan-ı harbin kararı ile ölüme mahkûm edildiğini açıklamıştır. Ardından Cemal Paşa'nın 5 Ekim'de *Frankfurter Zeitung* gazetesinde "Ermenistan'daki Zulüm Konusuna Dair" başlıklı makalesine³⁵ yer vermiştir. Cemal Paşa söz konusu makalesinde Ermenilere karşı işlenen kıyâmın içinde bulunmadığını, tam tersine Ermenileri koruduğunu verdiği örneklerle açıklamaya çalışmıştır. Bu doğrultuda sürgüne gönderilen Ermenilere iş ve yiyecek sağladığını, Ermeni çocuklar için ise yetimhaneler yaptırdığını, ayrıca Vartkes ve Zohrap adlı iki Osmanlı Ermeni milletvekilinin katillerini astırdığını açıklamıştır. Bunun üzerine Stier, Cemal Paşa'nın üçlü iktidarın³⁶ diğer iki üyesine kıyasla daha düzgün davrandığını kabul etmek gerektiğini belirttikten sonra Alman Büyükelçisi Metternich'in Cemal Paşa için "utanmasını bilen Türklerden biri" sözü ile Alman Halep Konsolosu Rössler'in "Cemal'in Ermenilerin imhasını istemediğine" dair sözüne dayanarak bu kanaatini desteklemiştir. Ancak bunların Cemal Paşa'nın haklı olduğunu asla gösteremeyeceğini, çünkü sürgünden muaf tutulan Protestan Ermenilerin dahi sürülmesini emrettiğini açıklamıştır. Aynı zamanda Cemal Paşa'nın kendi komutasındaki bölgede sürgünde bulunan ve açlıktan ölmek üzere olan Ermenilere hiçbir

³⁴ DAK, 01.02.1920.

³⁵ Gruner, a.g.m.

³⁶ Enver, Talat ve Cemal Paşaların yönetimi kastedilmiştir.

şekilde yardım etmediğini savunmuştur. Diğer yandan Maraş'tan ve Halep'ten Ermenilerin çıkartılması emrini verdiğini, Halep'teki Alman okulunda görevli iki Alman kökenli öğretmeni, sırf şahit oldukları Ermeni zulmünü halka anlattıkları ve kendi makamlarına ilettikleri için ölüm cezasına çarptırıldığını iddia etmiştir. Akabinde ise Cemal Paşa'nın Ermeni çocukları için kurduğunu belirttiği yetimhanelerin sadece bu çocukların Müslüman olmaları için kullanıldığını da ileri sürmüştür. Yine Cemal Paşa'nın kendi bölgesinde bulunan Bağdat Demiryolu'nda çalışan Ermenilerden yeterince faydalandıktan sonra toplu olarak öldürülmelerine göz yumduğunu belirtmiştir. Son olarak Stier, İzmir Valisi Rahmi Bey'in nasıl kendi bölgesinde bulunan Ermenilerin kıyımına engel olabilmişse Cemal Paşa'nın da 4. Ordu Komutanı olarak kendi bölgesinde kıyımın izin vermeyebileceğini dile getirmiştir.³⁷

Yukarıda yer alan Stier'in Cemal Paşa ile ilgili suçlamalarının tam tersine Türkçe basılı eserlerde şunlar yazılmıştır: Cemal Paşa, Ermenilere yönelik özel ilgisini, hatta sevgisini Cebel-i Lübnan ve Şam'da Ermeni çocuklar için yaptırdığı yetimhaneler, ordu kaynaklarından Ermeni göçmenlere ve dul kadınlara iiaşe sağlması ile izah etmekte ve bunu da İstanbul'da bulunduğu süre içinde Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin bizzat kendisine teşekkür etmesiyle teyit etmektedir. Ardından Cemal Paşa'nın Ermenilere yönelik yardımları şu sözlerle desteklenmektedir: *Suriye'de Ahmet Cemal Paşa olağanüstü insani yardım projeleri ile Ermeni göçmenleri kucaklamış, hatta 4. Orduya ait kaynakları seferber etmesinin yanı sıra bir insani yardım düzeni oluşturmuş, bu yardımlar 4. Ordu bölgeyi terk edinceye kadar, yani 3 yıl boyunca aralıksız sürmüştür.* Ayrıca 8. Kolordu Komutanı Mersinli Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı Kress von Kressenstein'in, Ermeni tehciri sırasında Ahmet Cemal Paşa'nın binlerce Ermeni'nin hayatını kurtarmakla kalmadığını onlara gıda yardımında bulunmak için ordusunun ambarlarını dahi açtığını söyleyerek desteklemiştir. Erden de Cemal Paşa'nın Ermenilerin ekmeksiz ve meskensiz bırakılmamasına dair 20 Haziran 1916'da bir emir çıkardığını hatırlatmıştır.³⁸

³⁷ DAK, 01.02.1920.

³⁸ Alpay Kabacalı, **Cemal Paşa Hatıralar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 339-341, 361, 417; Ali Fuad Erden, **Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s. 120, 122; Hikmet Özdemir, **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009, s. 14, 32-33, 36.

On ikinci sayıda yer alan bir başka haber, Liberal Türk Partisi³⁹ tarafından hükümete ulaştırılan üç muhtıranın Türk Hareket-i Milliye⁴⁰'sinin yapı ve özelliğini ortaya koyduğunu iletmektedir. Söz konusu muhtırada Jöntürk Komitesi'nin⁴¹ on yıldır soygun, katliam, yıkım ve hainlikle doldurdukları kasalarını sekiz aydır açtıkları belirtilmektedir. Ayrıca Liberal Parti'nin Osmanlı hükümetine defalarca uyarısına rağmen Hareket-i Milliye tarafından İstanbul'da belirli sayıda ihtiyat subayından ve komiteye oldukça sadık subaylardan oluşan askeri bir güç oluşturulduğu bildirilmektedir. Ardından da Liberal Parti'nin cani komite olarak nitelendirdiği bu hareketin, Osmanlı hükümetinin kararsız tutumu sayesinde maddi ve manevi fayda sağlamak üzere huzursuzluklar çıkardığı dile getirilmektedir.⁴²

Aynı sayıda Malatya Mutasarrıfı Bedirhanzade Halil Rami Bey'in İstanbul'da *Alemdar* gazetesi muhabirine verdiği demeçten⁴³ söz edilmektedir. Söz konusu demeçte Halil Rami Bey, Türk Hareket-i Milliye yanlılarının sadece Karadeniz bölgesinde (Ordu, Karadeniz Ereğlisi, Samsun) ve iç kesimde (İzmit, Sivas, Harput ve Kayseri) Hristiyanlara eziyet etmekle ve onları göçe zorlamakla yetinmediği, Türk muhaliflerini de sürdürdüğünü açıklamaktadır. Aynı zamanda Hareket-i Milliye'nin egemenliğe karşı çıkan memurların ya sürgün edildiği ya tutuklandığı ya öldürüldüğü ya da mallarına el konulduğu ifade edilmektedir.⁴⁴

Mustafa Kemal ve Kuvâ-yı Milliye hakkında böylesine olumsuz fikirler öne süren Halil Rami Bey'in Mustafa Kemal ve arkadaşları tarafından ülke topraklarının düşman işgalinden kurtarılması için düzenlenmek istenen Sivas Kongresi'ni basmak üzere Ali Galip ile birlikte Kürt çetelerinden bir birlik oluşturduğu ancak başarılı olamadan görevli bulunduğu Malatya'dan kaçmak zorunda kaldığını unutmamak gerekir.

Son olarak *DAK*, aynı sayısında Mustafa Kemal'in Sivas'ta divanı harp kurdurup çok sayıda Türkü vatan hainliğiyle yargılattığını ileri sürmektedir. Ardından çoğu liberal parti taraftarının sürgünlerle bertaraf edildiğini ve parti

³⁹ Hürriyet ve İtilaf Fırkası kastedilmiştir.

⁴⁰ Kuvâ-yı Milliye kastedilmiştir.

⁴¹ İttihat Terakki kastedilmiştir.

⁴² *DAK*, 01.02.1920.

⁴³ Pınar Tuna, *İstanbul Basımında Kuvâ-yı Milliye Algılamaları (1918-1922)*, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 112-113.

⁴⁴ *DAK*, 01.02.1920.

liderlerinin ise vatan hainliği suçlamasıyla yargılanıp tutuklandığını bildirmektedir.⁴⁵

Yukarıda yer alan haberin tam tersine Mustafa Kemal Paşa'nın bu tarihte bir divan-ı harp kurdurtması mümkün değildir, çünkü bu tarihte daha Büyük Millet Meclis açılmadığı gibi kast edilen eğer İstiklal Mahkemesi ise o da ancak 18 Eylül 1920 tarihinde kurulacaktır.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Avusturya devlet arşivinde yer alan *Deutsch-Armenische Korrespondenz*'te (DAK) 1918-1920 yılları arasında çıkan çok sayıda haber ve yorumlar değerlendirildiğinde şu sonuçlar elde edilmiştir: Ermenilerin sürgünden dönebilmelelerini sağlayan yasa ilk kez İttihat Terakki yönetimi zamanında çıkartılmışken bunun görmemezlikten gelinerek ilk kez Ahmet İzzet Paşa ve Cavid Bey sayesinde çıkartılmış gibi gösterilmesi doğru bir bilgi değildir. Üstelik Ermeni dostu olarak gösterdikleri Cavid Bey, Ahmet İzzet Paşa hükümetinin sona ermesinden kısa bir süre sonra Osmanlı hükümeti tarafından Ermeni olaylarında suçlu bulunup ceza almış bir şahsiyettir. DAK'ın bu tutumunun altında her daim bir İttihat Terakki düşmanlığının yattığı değerlendirilmektedir. Diğer yandan İngiliz Dışişleri Bakan Yardımcısı Lord Cecil'in Ermenileri destekleyip Osmanlı Devleti'ni suçlayan ifadesinin aslında İngiliz siyasetinin bir gereği olduğu savaş esnasında Ermeni çetelerinin Rus ve Fransız ordusunun yanı sıra İngiliz ordusu ile birlikte ortak düşman olarak kabul ettikleri Osmanlı ordusuna karşı savaşmalarından anlaşılmaktadır. Ayrıca Yunan Meclisi ile birlikte Paris Barış Görüşmeleri esnasında Yunan heyetinin Ermenilerin taleplerini destekleme kararı alması, aslında birlikte Millî Mücadele döneminde işbirliği yapmalarının da zeminini oluşturmaktadır. Zaten Ermeni çeteleri kendi devletleri aleyhinde İtilaf Devletleri ile savaşta işbirliği yapmakla yetinmeyecek Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24 maddelerine dayanarak İngiliz, Fransız ve Yunan desteğini yanlarına alarak Rumlarla birlikte Anadolu'da nüfus çoğunluğu teşkil etmedikleri yerlerde kendi devletlerini kurmak üzere işbirliğine gireceklerdir. Ermenilerin Osmanlı Devlet'inden sadece toprak talebiyle yetinmeyecekleri aynı zamanda yüklü miktarda tazminat isteyecekleri Paris Barış Görüşmeleri esnasında 19 milyar Frank gibi çok yüksek bir meblağı istemelerinden de anlaşılmaktadır. İşin ilginç yanı DAK'ta

---

⁴⁵ DAK, 01.02.1920.

Ermenilerin kendilerine kıyamda bulunduğu gerekçesiyle Talat Paşa başta olmak üzere İttihat ve Terakki yönetimi ve Türkler her daim suçlanırken İtilaf Devletleri ile savaşta işbirliği yapmanın ötesinde çok sayıda Müslüman'ı katleden Ermeni General Andranik'in Fransız Cumhurbaşkanı tarafından karşılanması övgüyle söz edilmektedir. Fransız Cumhurbaşkanı bu karşılamada Andranik'e işbirliği için teşekkür ederken her daim Ermeni dostu olduğunu vurgulamayı ihmal etmemesi ilginç olduğu kadar da düşündürücüdür.

DAK'ın yalan yanlış haberlerle Mustafa Kemal ve Kuvâ-yı Milliye'yi suçlama çabaları, üstelik bu konuda Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın ifadeleri ile birlikte Sivas Kongresi'ni basma planı yapan Malatya Mutasarrıfı Halil Rami Bey'in ifadelerine başvurması son derece manidardır. Yine *DAK*'ın yazılarında yer alan bir Osmanlı yüzbaşısının Ermeni mezhebine katıldığı ve onunla birlikte çok sayıda Müslümanın da aynı yola başvurmak istediği haberi, aynı Kafkas İslam Şurası Başkanı ve Trabzon Cemiyeti'nin Ermeni Cumhuriyetine telgraf çekip iyi ilişki kurmaya çalışması kadar tutarsız ve propaganda amaçlı uydurma haberlerdir. Mekke Şerifi Hüseyin'in oğlunu Faysal'ın Ermenilere yaranmak uğruna verdiği emir de Osmanlı Devleti'ne ve Türklere karşı kimlerin işbirliği içinde olduğunu göstermesi açısından çok anlamlıdır. Bununla birlikte Liman von Sanders'in Ermeni olayları karşısında kendinî ve Alman subaylarını masum gösterme çabasını doğrudan Lepsius'un eserine dayandırılarak inandırıcı bulunması ve yine aynı esere dayandırılarak Cemal Paşa'nın suçlanması da *DAK*'ın Lepsius kadar olayları önyargılı bakmasını ispat eder niteliktedir. Aslında Paris Barış görüşmeleri esnasında Ermenilerle birlikte hareket eden Yunanistan, İngiltere ve Fransa'nın görüşmeler bittikten sonra Mondros Mütarekesini baz alarak Anadolu'da yine işbirliği içinde olacaklarını *DAK*'ta çıkan haberler açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç itibarıyla *DAK*'ta çıkan çok sayıda yazının Ermenilerin, savaş esnasında düşmanla işbirliği yapacak kadar kendi devletleri olan Osmanlı Devleti'ne karşı ihanet içinde oldukları göz ardı edilerek tamamen İttihat ve Terakki iktidarı ile birlikte Mustafa Kemal, Kuvâ-yı Milliye ve aslında Türkleri suçlamaya ve Almanları tamamen aklamaya yönelik haberler ve bu haberlerin tamamının Osmanlı topraklarında bir Ermeni yurdu kurulmasına yönelik propaganda nitelikli olduğu net şekilde görülmektedir. Şunu da unutmamak gerekir ki, *Deutsch-Armenische Korrespondenz* nihayetinde Ermenilerin bağımsızlığını amaç edinmiş olan *Deutsch-Armenische Gesellschaft*'ın bir yaygın organıdır.

KAYNAKÇA

Gazeteler

Deutsche-Armenische Korrespondenz (DAK), 12.11.1918, 17.12.1918, 08.01.1919, 31.01.1919, 27.03.1919, 15.05.1919, 25.07.1919, 01.10.1919, 01.02.1920.

Basılı Eserler

Çağlayan, Tunçer, “Büyük Ermenistan Projesi”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, S 44, 1999 s. 513-528.

Çelik, Recep, “Tehcir Sonrası Geri Dönüş: Ermenilerin ve Rumların Yeniden İskanı ve Osmanlı Hükümetlerinin Aldığı Tedbirler”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, S 2, 2015, s. 67-94.

Çiftçi, Ali, “Yerelciliğin Zirvesi: 1920’de Erzurum’da Halk Hükümeti Girişimi”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, S 12, 2017, s. 109-133.

Çolak, Mustafa, “Müttefik Almanya ile İhtilaf: Ermeni Meselesi”, **History Studies**, S 6, Kasım 2013, s. 149-164.

Diñçer, Serdar, **Alman Belgelerinde Alman-Türk Silah Arkadaşlığı ve Ermeniler**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Erdem, Y. Hakan, **Torosyan’ın Acaip Hikayesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Erden, Ali Fuad, **Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye Hatıraları**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.

Gruner, Wolfgang, **Holocaust und Völkermorde**, Campus Verlag, Frankfurt, 2012.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1983.

Kabacalı, Alpay, **Cemal Paşa Hatıralar**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Karabekir, Kazım, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Karabekir, Kazım, **Günlükler**, C 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

Keser, Ulvi, **Kıbrıs (1913-2013)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013.

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

- Kılıç, Selami, “Ermeni Dostu olarak Tanınan Bir Alman Din Adamı Dr. Johannes Lepsius”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVII. S 51 (Kasım 2001), s. 585-603.
- Laçiner, Sedat, **Ermeni Sorunu, Diaspora ve Türk Dış Politikası**, Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu, Ankara, 2013.
- Öke, Mim Kemal, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Özdemir, Hikmet, **Cemal Paşa ve Ermeni Göçmenler**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2009.
- Ünal, Şeref, **Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.
- Tuna, Pınar, **İstanbul Basınında Kuvâ-yı Milliye Algulamaları (1918-1922)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2015.
- Yıldırım, Seyfi, “Ermeni Partisi Zaven Efendi’nin Siyasi Faaliyetleri, 1918-1922”, **CTAD**, S 9, Bahar 2009, s. 5-40.